

Az ókori Jeruzsálem régészete*

Margreet Steiner

TARTALOM: I. Bevezetés; II. A település a bronz- és vaskorban; 2.1. A bronzkorok; 2.1.1. A korai és középső bronzkorok (Kr. e. 3200-1500); 2.1.2. A késői bronzkor (Kr. e. 1550-1200); 2.2. A település a vaskorban (Kr. e. 1200-600); 2.2.1. Vaskor I. (Kr. e. 1200-1000); 2.2.2. Vaskor II. (Kr. e. 10-9. század); 2.2.3. Vaskori sírok; 2.2.4. Vaskor II (Kr. e. 7. század); III. Összegzés; IV. Felhasznált irodalom

I. Bevezetés

J. Simons atya 1952-ben publikálta *Jerusalem in the Old Testament* című híres könyvét, mely a II. világháborúig végzett, az ókori Jeruzsálemre vonatkozó összes biblikus és régészeti tanulmány összegzése volt. Megjelenése után Simons könyve szinte bibliájává vált a tárggyal foglalkozó történészeknek, biblikusoknak, régészeknek. Igazán csak 1961-től vált elérhetővé új adat az ókori Jeruzsálemről, amikor K. Kenyon, A. D. Tushingham és R. de Vaux atya megkezdte ásatásait. Kenyon a következőképpen magyarázta, hogy miért Jeruzsálemre koncentrált a működését:

„Mikor 1958-ban a jeruzsálemi British School of Archaeology befejezte ásatásait Jerikóban, nagyon nehéz volt eldönteni, mi legyen a következő ásatási helyszín. Jerikó akkora siker volt, hogy megvolt annak a veszélye, hogy bármely másik helyszín túlon túl köznapi lesz. Jeruzsálem tűnt az egyetlen olyan helynek, amelynek jelentősége Jerikóéval vetekedhetett.” (Kenyon 1962: 32.)

Kenyon terve az volt, hogy Jeruzsálem bonyolult helyzetére a Wheeler-Kenyon-féle stratigráfiai kutatás kifinomult módszerét alkalmazza, amely Jerikóban annyira sikeresnek bizonyult. Bízott benne, hogy egyszer s mindenkorra lehetséges lesz minden problémás kérdést megoldani. Ezek a problémák olyan szerteágazó jellegűek voltak, mint például: Jeruzsálem ókori vízellátó rendszerének bemenete miért a mai városfalakon kívül helyezkedik el; a délkeleti dombon lévő erődítések kronológiája; vagy az ókori városnak a nyugati dombra való kiterjedésének datálása (Kenyon 1974: 47-54). Ezért szerte az egész városban kis négyzetek mentén kezdett ásni.

* A tanulmány előadás-változata elhangzott Utrechtben, az European Association for Biblical Studies első konferenciáján, 2000. augusztusában. A fordítás alapvetően az alábbi szövegre támaszkodik: *Currents in Research: Biblical Studies* 6 (1998), 143-168. Fordította Xeravits Géza.

Kenyon, ellentétben az őt megelőző kutatókkal, nem „bibliai régész” volt, azaz nem olyan, aki a régészeti kutatást a biblikus tudományok részeként kezeli. Számára Palesztina régészete az általános régészet egy ága volt, s így célja, hogy növelje ismereteinket az ókori világról a tudományos módszerek szigorú alkalmazásával, és szisztematikus kutatómunkával. Megközelítése nem speciálisan biblikus, hanem sokkal inkább történeti volt, a szó tágabb értelmében.

Sajnálatos módon, ezek az 1967-ig folyó ásatások nem vetettek véget a vitáknak. Jóllehet bizonyos problémák kielégítő megoldást nyertek, a kérdésselvetések ugyanolyan intenzívek maradtak, mint annak előtte. Kenyon ásatási módszerének gyengesége – hogy ti. kis négyszögekben ásott, anélkül, hogy a nagyobb építészeti egységekre is figyelemmel lett volna és a *pars pro toto* elv állandó használata („ha e kis területen nem találom, akkor nincs...”) – hamar teljesen nyilvánvalóvá vált. Mi több, fontos kérdések, mint például hogy mikor kezdett el a város a nyugati dombra terjeszkedni, válasz nélkül maradtak. Kenyon két népszerűsítő művet írt ásatásairól (1967; 1974), mára mindkettő elavult. Jólal később viszont tudományos kiértékelések egész sora jelent meg (Tushingham 1985, Franken – Steiner 1990; Eshel – Prag 1995).

1967-et követően izraeli régészek kezdtek néhány nagyszabású feltárást Jeruzsálemben. B. Mazar a Templom-hegy közelében ásott (1968-77), N. Avigad az Óváros Zsidó-negyedét kutatta (1969-1978), míg Y. Shiloh újra a délkeleti dombra koncentrált (1978-85), ott folytatva a munkát, ahol Kenyon és Macalister őelőtte abbahagyták. E területek némelyike valóságos „terra incognita” volt, melyen egyáltalán nem folytattak korábban régészeti kutatómunkát.

Ezeket az ásatásokat kiváló szervezettség és a technikai segédeszközök intenzív használata jellemezte, és elsősorban nagy területekre koncentráltak, inkább az építészeti leletekre figyelve, mint a stratigráfiára. Elsődleges céljuk az volt, hogy egy látható, és bemutatható nemzeti történelmet rekonstruáljanak, elsősorban az ún. Első és Második Templom korából, beleértve a vaskort, és a heródesi korszakot is. Jóllehet ezen ásatások sikere kiemelkedő volt, a gyors munka, és a tapasztalatlan önkéntesek bevonása gyakran vitatható értelmezésekhez vezetett.

A Templom-hegyhez közeli ásatások talán sose kerülnek publikálásra. A B. Mazar és ásatásvezetője, Ben-Dov közötti viták az ásatási helyre vonatkozó dokumentáció egy részének elveszését eredményezték. Mindketten kiadták viszont népszerűsítő könyvüket az ásatásról (B. Mazar 1975; Ben Dov 1985). Mazar unokája, E. Mazar egy kisebb térségen folytatta nagyapja ásatásait, s publikált egy összegzést a vaskori leletanyagáról (Mazar – Mazar 1989).

Avigad ásatásai szintén nem eredményeztek egy tudományos igényű kiadást, ő mindössze egy népszerűsítő könyvet írt (1983). Shiloh ásatási be-

szárolói a következő sorozatban kerültek kiadásra: *Excavations in the City of David 1978-1985* (Shiloh 1984; Ariel 1990; De Groot – Ariel 1992, 1996).

Az ókori Jeruzsálemen végzett régészeti munkáról az alábbi művekben található áttekintések: *Jerusalem Revealed* (Yadin 1976), *Ancient Jerusalem Revealed* (Geva 1994) és a *New Encyclopedia of Excavations in the Holy Land* (Stern – Lewinson-Gilboa – Aviram 1993) vonatkozó oldalain. További jelentősebb munkákként említhetők: Purvis (1988/1991), Asali (1989), Bieberstein – Bloedhorn (1994), Vriezen (1995), Auld – Steiner (1996).

II. A település a bronz- és vaskorban

Ez és a következő fejezetek Jeruzsálem ókori városának fejlődését kívánják bemutatni, kizárólagosan a régészeti leletekre alapozva.

A bronz- és vaskori anyag jelentős része a jelenlegi városfaltól délre eső dombról származik, az ún. délkeleti dombról, amelyet Dávid Városaként vagy Ofelként is szoktak emlegetni. Az itt bemutatandó anyag leginkább Kenyon, Shiloh, B. és E. Mazar feltárásaiból származik, valamint néhány korábbi ásatásból: R. Weill 1913-14 és 1923-24 (Weill 1920, 1947), R. A. S. Macalister 1923-25 (Macalister – Duncan 1926), és Parker 1909 (Vincent 1911). A város csupán a vaskor vége felé kezdett kiterjedni a nyugati dombra, ahol Avigad feltárásai folytak.

A számos, nagy figyelmet keltett, vaskori sírt, melyeket a város körül tártak fel külön tárgyaljuk.

2.1. A bronzkorok

2.1.1. A korai és középső bronzkorok (Kr. e. 3200-1500)

A legrégebbi feltárt sírok a délkeleti dombon a korai bronzkor első felére datálhatók (kb. Kr. e. 3000). Néhány korabeli barlangból származó cseréplelet H. J. Franken által elvégzett vizsgálata azt mutatta, hogy az agyag, amelyből készültek, Palesztina különböző régióiból származik, ami megerősíti azt a feltételezést, miszerint e barlangok vándorló pásztoremberek sírjai lehettek. A forrástól mintegy 100 méterre délre egy két szobából álló kis épületet tártak fel, a falak mentén padokkal (Shiloh 1984:11-12). Ez egy kicsiny szentély lehetett, a közelebbi azonosításhoz azonban meg kell várni a további vonatkozó publikációkat.

Az átmeneti bronzkorban (Kr. e. 2300-2000) néhány földműves falu létezett a Jeruzsálemhez közeli vádik mentén (Edelstein – Milevski 1994; lásd még Finkelstein 1991), maga a város területe azonban (még) nem népesült be. Egy 11 aknasírból álló temetőt viszont feltártak az Olajfák hegyén (Prag 1995).

Valójában csak a középső bronzkor kezdetén (MB IIB periódus) kezdtek Jeruzsálem délkeleti dombján egy várost építeni (Kr. e. 1800 körül). E város falának néhány maradványa előkerült (Vincent 1911: 29; Macalister

1926: plate V; Kenyon 1974: 83; Shiloh 1984: 12; Steiner 1988). Ugyanerre a korszakra datálható az első kísérlet a forrás kiépítésére (Amiran 1976). Nem lehetetlen, hogy a híres Warren aknát ekkor vágták, jóllehet konkrét régészeti bizonyíték nincsen keletkezésének idejéről (Issar 1976; Gill 1991; Shiloh 1994). A datálási kísérletek a MB II periódustól (Kenyon 1974: 87; Aharoni 1982: 235; Abells – Arbit 1995: 18) a Kr. e. 10-9. századig terjednek (Shiloh 1984: 24).

Erről a városról nagyon keveset tudunk, a házaknak csak töredékei éltek túl a későbbi korok építési programjait (Shiloh 1984: 12). A leletek azonban vetnek némi fényt a település mindennapjainak életére. A Kenyon ásatási árkaiban talált cserepek több mint 50 százaléka nagyméretű tárolóedényekből származik, ami arra enged következtetni, hogy a város raktári, vagy vásárközponti funkciót láthatott el. Ez megegyezik azon adalékokkal, amit a Jeruzsálem környéki vádik mezőgazdász falvainak ásatásai szolgáltatnak (Edelstein – Milevski 1994). Az állati maradványok arra utalnak, hogy húst és tejet termeltek itt, főképpen egy központi piac számára (Horwitz 1989).

A Kenyon által talált tárolóedények mindegyike az e falvak közelében ásott agyagból készült, az agyagot vagy Jeruzsálembé szállították feldolgozni, vagy pedig – s ez a valószínűbb – helyi kézművesek készítették belőle termékeiket, melyeket azután készen adták el a városi piacokon. Egy agyagműves műhelye felszínre is került a falvak egyikében (Edelstein – Milevski 1994: 13).

Jeruzsálem a régió gazdasági központjának tűnik, s egyben politikai, hadi és vallási központnak is. Ahhoz túl kicsi volt, hogy önálló lehessen, inkább egy jóval erősebb városállam vidéki előőrsének tekinthető. A lakosság inkább tehetősnek tűnik: kőből és fajanszból készített festett gyöngyök kerültek elő, valamint bútorokhoz használt szép csont-berakások (Ariel 1990: 119-124).

A lakosság becsült mennyisége a település méretéből következik. A mai kutatás csökkenteni igyekszik az ókori városok hagyományosan 400-500 fő/hektár lakosságát (Broshi 1975; Shiloh 1980) 200-250-re (Broshi – Gophna 1986; Marfoe 1980), vagy 200-nál kevesebbre (London 1992). Ha az utóbbi számadat a helyes, akkor Jeruzsálem lakossága ebben a korban nem haladta meg a 2000 főt.

Régóta ismert, hogy a Jeruzsálem név (*Rušalimmu*) az „Átokszövegek” néven jegyzett, Egyiptomban fellelt feliratos cseréptöredékeken már szerepel (Sethe 1926; Posener 1940). A cserepek Egyiptom ellenségeinek neveit tartalmazták (városok, népek és vezetőik), és valószínűleg egy mágikus cselekmény közben törték össze őket. E szövegek a Kr. e. 19-18. századra datálódnak (Aharoni 1974: 131; B. Mazar 1968: 75; Kitchen 1992: 21). Pusztán a név említése persze nem bizonyítéka annak, hogy Jeruzsálem ebben a korban fontos város volt. A név maga nem szükségszerűen egy várost jelöl, vo-

natkozhat egy régióra, vagy akár egy törzsre is. Történetileg nézve, egy olyan kicsiny, provinciális város, mint amilyen Jeruzsálem volt abban a korban, nem valószínű, hogy nagyon veszélyeztette volna a fáraó hatalmát.

E szövegeket arra is felhasználták, hogy segítségükkel Palesztina politikai berendezkedésére következtessenek a MB IIB periódusban. Finkelstein egy sajátos kettősségről beszél az alföldek „városállamai” és a dombvidék „polimorf vezetési berendezkedése” között. A MB IIC periódusban nagyobb politikai entitások felemelkedése mehetett végbe a dombvidéken, Szichemmel és Jeruzsálemmel, mint politikai központokkal (Finkelstein 1992: 207, 211).

A régészeti adatok alapján azonban Jeruzsálem nem játszott ilyen szerepet. Amint mostanság tudható – nem minden anyag került ugyanis még kiadásra – egyetlen régészeti expedíció sem talált építészeti emlékeket vagy cserépleleteket a középső bronzkor második feléből, néhány sírt leszámítva (Saller 1964; Prag 1991; Smith 1970). Nem meghatározható okokból, a város mintegy egy évszázadra megszűnt létezni.

2.1.2. *A késői bronzkor (Kr. e. 1550-1200)*

Ami a késői bronzkort illeti, a fő írott forrást itt az Amarna-levelek jelentik, melyek közül kilencet Abdi Khiba, Urusálim fejedelme írt (Moran 1992). E levelek tartalma alapján a legtöbb tanulmány úgy mutatja be Jeruzsálemet, mint jelentős méretű várost, melyet erős falak védenek, s amely egy városállam központja (Bunomovitz 1995: 326), vagy a környező terület kereskedelmi központja (Thompson 1992: 332). Ezt a funkciót aztán úgy értelmezik, mint a város középső bronzkorban betöltött pozíciójának folytatását.

Ha azonban valaki a Jeruzsálemből a késői bronzkorból származó régészeti leletekre koncentrál, egy másfajta képpel találkozik. Már korábban érveltek amellett, hogy a Kenyon és Shiloh által kutatott teraszrendszer nem datálható az Amarna korra (Steiner 1994). Ez ugyanis igen szegényes anyagot szolgáltat a késői bronzkorból: egy sírt az Olajfák hegyéről (Saller 1964), néhány barlangot a jelenlegi város közeléből (Amiran 1961, Baramki 1936), és valószínűleg egy egyiptomi templomot a Damaszkuszi kaputól északra (Barkay 1996).

Egy megerősített késői bronzkori városnak azonban a Jeruzsálem körüli számtalan ásatás során nyomát sem találták: se városfalat, se házakat. Nézetem szerint elkerülhetetlen az a következtetés, miszerint semmilyen „város” nem volt Jeruzsálemben az Amarna-levelek korszakában, noha ezzel legtöbb kollégám egyáltalán nem ért egyet. Gyakorlatilag azonban semmilyen régészeti bizonyíték nincsen amellett, hogy Jeruzsálemet a késői bronzkorban lakták volna. S ez a tény egyike annak a számtalan esetnek, amikor a szövegek és a régészeti leletek egymásnak ellentmondani látszanak.

Mindazonáltal az Amarna-levelek utalása Jeruzsálemre tény, s így a különböző fajta információkat közös nevezőre kell hozni. Vagy a levelek nem származnak tehát Jeruzsálemből (s Urušalim egy valós város, de nem Jeruzsálem), vagy tényleg Jeruzsálemből származnak, de nem egy nagy városból. Ezesetben elképzelhető, hogy Urušalim az egyiptomi uralkodó egy birtoka volt, inkább egy megerősített ház azonban, mintsem város. Ez nem mond ellent Abdi Khiba levelei tartalmának. Urušalim egy kis birtok lehetett, amely a Bét-Seánba vezető utat őrizte, s amely a fáraót szolgálkkal látta el (az egyetlen fajta ajándék, amit Abdi Khiba levelei említenek). Az Olajfák hegyének kétosztatú sírja (Saller 1964) Abdi Khiba családjához köthető.

A fő kérdés itt a politikai berendezkedés folyamatossága a középső bronzkortól kezdődően. Minthogy nincsen bizonyíték Jeruzsálem betelepítetttségére a Kr. e. 17. századtól kezdődően (s az Amarna-levelek a 14. századtól kezdődnek), igen nehéz Jeruzsálemet városállami központnak lefesteni, mint ami a középső bronzkortól kezdve a Kr. e. 10. század elejéig folyamatosan létezett (contra Finkelstein, Bunimovits, Thompson – lásd fentebb).

2.2. *A település a vaskorban (Kr. e. 1200-600)*

2.2.1. *Vaskor I. (Kr. e. 1200-1000)*

Vaskor I.-re vonatkozó történeti források gyakorlatilag nincsenek, leszámítva a vonatkozó bibliai történeteket, amelyek legtöbbje viszont jóval később íródott, mindazonáltal gyakran használják őket történeti bizonyítékként. Eszerint Jeruzsálem hagyományos képe ebben a korban a következő: egy kicsi, de jól megerősített, jebuziták által lakott város, ami egy városállam központja. Később Dávid király meghódítja a várost, és fővárosává teszi (lásd pl. Mendenhall 1989).

A régészeti leletek azonban ezúttal is más képet mutatnak. Mind Kenyon és Shiloh egy korábbi épületre ráhúzott terasz-sort ásott meg, körben teljes párkánnyal, s a maradványokat erre a korra datálták. A dombon semmi más települési réteget nem találtak, se városfalakat, se nagy méretű épületeket. A teraszrendszer legalább hét szintből állt, leereszkedve a domb lejtőjén, déli oldaláról egy szilárd kőfallal szegélyezve. Az egész építmény legalább 20 méter magas lehetett (M. Steiner 1994). A legtöbb szint egész kicsi volt, csupán a harmadik volt elég nagy ahhoz, hogy építkezni lehessen rajta. Ez arra utal, hogy az ehhez a rendszerhez tartozó fontos épületek a domb tetejére épülhettek. A rendszer feltöltésének ideje biztonsággal a vaskor I.-re tehető (M. Steiner 1994; Cahill – Tarler 1993).

Felmerül a kérdés, mi célból hozhattak létre egy ilyen hatalmas rendszert. A sziklaágy gondos vizsgálata régi térképek és ásatási beszámolók segítségével ad egyfajta választ: egy magasabb sziklagerinc jelenléte, amely

északi védőfalnak kínálkozott, és egy hatalmas eróziós árok ettől délre szükségessé tette az árok feltöltését, hogy védett építési területet nyerjenek.

Milyen jellegű épületek foglalhatták el a domb tetejét? Elméletileg a farmtól a szentélyig akármilyen. Ha azonban a sziklagerincre és eróziós árokra vonatkozó elmélet helyes, ez inkább egyfajta erődítés jelenlétére utal. Így város helyett egy kis erődítést találunk, amit nagy erőbefektetéssel hoztak létre. Nem lehetett nagyszámú lakossága, a környezetét viszont uralta. Ha mindez igaz – a kérdéses épületből semmi nem maradt fenn – akkor ez lenne az egyetlen erődített épület a dombvidéken a vaskor I. idején.

Hogy vajon ezt a rendszert helyi földművesek, az egyiptomi Birodalom vagy egyéb csoport építette-e, nyitott kérdés marad. Építészete nem vethető össze kortárs egyiptomi rezidenciákéval, sem pedig helyi falvakéval, jóllehet A. Mazar ebben az összefüggésben felhívta a figyelmet egy toronyra Gilóban, Jeruzsálemhez közel (A. Mazar 1990; 1994). A teraszrendszer így egyéb hatásokra utal, jóllehet a fellelt cserepek teljességgel megfelelnek a dombvidék falvaiban találtak általános jellemzőinek (vö. Finkelstein 1988: 270-292).

2.2.2. Vaskor II. (Kr. e. 10-9. század)

A város helyzete a monarchia idején számos tanulmány tárgya. Legutóbb két, nagy figyelmet kiváltó munka tárgyalta átfogóan (Jamieson-Drake 1991; Thompson 1992).

Thompson szerint Jeruzsálem végig a késői bronz- és korai vaskorokban kereskedelmi központként funkcionált a környék apró mezőgazdász falvai számára. A Kr. e. 10-9. században még csak egy kis, provinciális városka volt, csupán a környező régió piactere. Csak a 8-7. századra változott a település egy helyi állam fővárosává, megállapodott társadalommal, domináns urbánus elittel, állami hivatalnokréteggel, és talán egy templommal, melyben az állami kultusz folyt (Thompson 1992: 333). Ez lenne továbbá a legkorábbi korszak, amelyben írnokei iskolák kialakulásával lehet számolni.

A most már hozzáférhető régészeti adatok vizsgálata alapján mindenesetre revideálható és kiegészíthető Jeruzsálemnek ez a bemutatása. Úgy tűnik, a Kr. e. 10-9. században Jeruzsálem legalább helyi jelentőségű igazgatási központ volt, és a hetedik századra kivételes méretű városi központtá fejlődött.

Sajnálatos módon, az e korszakból származó cserépletek datálását illetően a kutatók nem jutottak konszenzusra (lásd *inter alia*, Holladay 1990; Wightman 1990; Ussishikin 1990; Finkelstein 1996). Így a cserepek és épületek, melyeket általában a Kr. e. 10. századra tesznek (tehát a bibliai történetekben szereplő egyesült királyság periódusára), könnyen datálhatók a korai kilencedik századra, sőt még későbbre is. A Jeruzsálemben talált cserépletek sem nagyon segítenek e tekintetben, lévén főleg töltőanyagként kerültek elő. Az a vörös cserép, amelyet Holladay (1990) a Dávid és Salamon uralkodása idejére jellemzőnek tekint, igen ritka Jeruzsálemben.

A régészek felleték bizonyos Kr. e. 10-9. századi nyilvános létesítmények maradványait. A legfeltűnőbb talán az, amit általánosan „lépcsős kőépítménynek” neveznek. Elemeit már Macalister (1926) felfedezte, aki „Jebuzita Sáncknak” nevezte, egyéb részeit Kenyon és Shiloh tárták fel (M. Steiner 1993). Ez kövekből épített burkolatból áll, és néhány hozzá csatolt teraszról, amelyeket korábban épített épületekre és a domb lejtőjének törmelékére húztak fel. Eredetileg legalább 27 m. magas és 40 m. széles lehetett a tetején, ami által messze a legnagyobb és legtekintélyesebb példánya típusának. Minden bizonnyal védelmi szerepe lehetett. A rendszerhez egy fal is kapcsolódott, melynek kis részlete a dombtetőn került napvilágra. E fal valószínűleg észak felé futott (Kenyon 1974: 114-115, pl. 37). Cahill és Tarler (1993; ezzel szemben M. Steiner 1994) amellett érvelnek, hogy a lépcsős kőépítmény csak burkolat, amely az alatta fekvő, és vele strukturális kapcsolatban levő teraszokat fedte. Az említett két kutató mindkét létesítményt a vaskor I-re datálja. Az a kérdés, hogy vajon ez az építmény-e a Bibliában említett „millo” még nincs megoldva (Stager 1982: 113; R. C. Steiner 1989).

Épületelemeket, melyeket rendszerint nyilvános építményekhez használtak már Kenyon is tárt fel, mint pl. nagyszámú, finoman kidolgozott díszítőkövet, valamint egy proto-aiol oszlopfőt, a törmelékben, közel a lépcsős kőépítményhez (Kenyon 1967: 59, pl.20). Az oszlopfőt Shiloh a Kr. e. 9. századra datálja (1979: 21). Egy szépen megmunkált kövekkel burkolt fal-töredék Kenyon SII rétegéből került elő (Kenyon 1974: 115, pl.38), s a későbbiekben került publikálásra (Mazar – Mazar 1989: 9-12, photo 13). Shiloh ásatásai bizonyos luxus-tárgyakat is felszínre hoztak: egy bronz öklöt, mely minden bizonnyal egy istenség (Baal?) szentélyéhez tartozhatott, valamint egy szakállas férfit ábrázoló nagy cserépportré részletét (Shiloh 1984: 17, pl.29). E. Mazar (1977) ezeket a leleteket Dávid királynak a Biblia által említett palotájával kapcsolta össze.

E leletek a település védőfalainak, erődítményeinek és nyilvános épületeinek, talán templomának (Baal?) meglétéről tanúskodnak. Amit viszont a régészeti leletek egyáltalán nem tartalmaznak, az nem más, mint a házak. Összevetve a középső bronzkor leleteivel a Kr. e. 7. századi várost, a különbözőség meglepő. Ama korszakokban városfal épült, lenyúlva a domb lejtőjén, hogy egy ott lévő lakónegyedet védjen (Shiloh 1984: 26-29; Steiner 1986, 1988; Franken – Steiner 1990: 50-56). Mivel a domb teteje láthatóan nem biztosított elegendő helyet a város lakóinak, használniuk kellett a lejtőt is. Nem így a 10. században. A lejtőt nagyjából lefedték a lépcsős kőépítménnyel, ugyanakkor semmiféle vérosnak nyoma sincs, sem pedig házaknak. Úgy tűnik, az épített terület a domb tetejére szorítkozott. A fentebb már említett fal talán arra szolgált, hogy ezt a beépített területet egy másik, északi negyeddal kösse össze, amelynek viszont nem maradt nyoma sem. Azok az ásatások, melyeket B. és E. Mazar folytattak a Templom-hegy

északi részén lévő királyi negyed és a déli, dávidi Óváros között, azt mutatják, hogy az itteni első épületek legkorábban a Kr. e. 9. századból származhatnak (1989: 58-60).

A felszínre hozott régészeti leletek alapján a Kr. e. 10-9. századi Jeruzsálem egy kis városként írható le, amely főképp nyilvános épületekből állt. Méretét tekintve nem lehetett nagyobb 12 hektárnál, lakossága 2000 fő körül lehetett. Ez azt is jelenti, hogy a Kr. e. 10-9. században egy új várost alapítottak, jelentős nyilvános épületekkel, ugyanakkor lakónegyedek nélkül, ami arra utal, hogy regionális adminisztratív központként szolgálhatott, vagy egy kicsiny, újonnan létrehozott állam fővárosa lehetett. A Júda dombvidékén végzett kutatások megerősítették Jeruzsálem eme képét, mint a környék központja a vaskor ΠΑ időszakban (Ofer 1994).

Valószínűtlen azonban, hogy ez a Jeruzsálem egy nagyobb állam fővárosa lett volna, mint pl. a bibliai szövegek egyesített királysága. Jeruzsálem nagyon hasonlított a 10-9. század egyéb városaihoz. Megiddo, Hácór, Gezer és Lákis mind hasonló jellegzetességeket mutató kisvárosok voltak: erős védőfalak, díszkő burkolat, nyilvános épületek, és szinte semennyi lakóház. Pusztán a régészeti adatokra alapozva nyugodtan feltételezhető, hogy e városok kicsiny, regionális államocskák kormányzati központjai lehettek, melyek csak később olvadtak a történetileg is tanúsított Izrael és Júda államába. Az egyesített királyság nem egy történeti tény (Gelinás 1995, Fritz – Davies 1996), és még nagyon sok kutatás szükséges ahhoz, hogy a Kr. e. 10-9. század politikai és gazdasági helyzete bemutatható lehessen.

Egy Salamon által épített templomnak semmi nyoma Jeruzsálemben. Jamieson-Drake szerint (1991: 84) Jeruzsálemben egy templom leginkább a Kr. e. 8. századtól feltételezhető, és ebben a korban válik Júda is állammá. 1988-ban egy kicsiny elefántcsont gránátalma került az Izraeli Múzeumba. E gránátalma – legalábbis a rajta levő felirat alapján – kapcsolatban lehetett ezzel a templommal (Lemaire 1981, 1984; Avigad 1990).

A következő századokban a város lassan terjeszkedett. További hivatalos épületeket emeltek az Ófelen. Az ásatások felszínre hoztak egy nagy, torony-szerű építményt a 9. századból, valószínűleg egy hármas kaput, melynek néhány belső szobáját raktár céljára használták (Mazar – Mazar 1989: 13kk).

A délkeleti domb keleti lejtőjén, az erődítésen kívül a 9. századtól kezdve egy egész sor ház épült. Ez egy közemberek által lakott negyednek tűnik, kiskereskedők és kézművesek élőhelyének, akik a város szélén telepedtek meg, és a parasztoknak adták el termékeiket. Ezek kétségkívül nem gazdag vagy jelentős népek lehettek, a házak egyszerűek és kicsik, semmilyen értékes tárgyval bensejükben (Franken – Steiner 1990: phases 2-4). Néhány cseréppel teli üreg is előkerült itt (Eshel 1995).

1967-ben a város szélén, a Gihon forráshoz közel egy nagy üreg – az 1. számú üreg – került napvilágra, amely a Kr. e. 8. századra datálódik (Kenyon

1974: 139-43; teljesebb publikáció Franken – Steiner 1990 és Eshel – Prag 1995). Eredetileg sír lehetett, de aztán többet nem funkcionált eként. Tele volt edényekkel, főképp tálakkal, sütőedényekkel, amelyek némelyike még állati csontokat is tartalmazott (Franken – Steiner 1990: 48; Eshel 1995), továbbá nagyszámú apró agyagfigurával (Holland 1977), melyek némelyike feliratot is hordoz (Prignaud 1978). Értéktárgyak viszont nem kerültek elő: se ötvösmunka, se importált luxuskerámia, se fémmunka. Ez gyakorlatilag kizárja azt, hogy az üreg *favissa*, azaz templomi tárgyak tárolóhelye lett volna, amint azt ásatója feltételezte (Kenyon 1974: 138; Stager 1982). Azon túl, hogy ez lenne az egyetlen Palesztinában talált vaskori *favissa*, s hogy a környéken egyetlen templom sem volt, az üreg, tartalma alapján, sokkal inkább valamiféle népi szentélynek tűnik (Franken 1995; Steiner 1997).

2.2.3. Vaskori sírok

Mindmáig több mint 110, sziklába vájt vaskori sírt fedeztek fel és kutattak meg Jeruzsálemben. Pontosabb datálásuk nagyon nehéz, lévén legtöbbjüket üresen találták meg, de a másutt talált hasonló sírokat általánosan a Kr. e. 9-7. századra teszik (lásd pl. Rachmani 1981-1982).

A Damaszkuszi Kaputól északra egy nagyméretű, a lágy mészkőbe vágott sír került elő, ami az egyik gazdag kereskedőcsalád családi sírja lehetett (Barkay – Kloner 1986; lásd fig. 3). A közelben hasonló sírok vannak (Barkay – Kloner – Mazar 1994; Jeruzsálem egyéb sírjaihoz lásd Kloner – Davis 1994; Reich 1994).

Másik típusú sziklásírok az arab Silwan faluban került elő, a délkeleti dombbal szemben. Mintegy 50 monumentális sírt tártak itt fel, köztük három „monolit” sírt, amelyet teljesen a sziklába vájtak, a bejáratuk fölött temetési felirattal (Usishishkin 1993). Földalatti kamrákat, amelyek egy hosszanti aknán keresztül érhetők el, B. Mazar ásatásai során tártak fel a Templom-heggyel szemben. Ezeket szintén sírokként határozták meg (Mazar and Mazar 1989: 49-55).

Már említettük a Ketef Hinnomnál talált, temetkezésre használt üreget, melyek közül egy sírt nem raboltak ki az ókorban. Ez a hetedik századtól kezdődően datálható cserepeket és ötvösmunkákat tartalmazott (Barkay 1986). A legérdekesebb lelet két kicsiny ezüst plakett volt. Mindkettőn egy szöveg szerepel, ami tartalmazza a Nm 6,24-26-ban megőrzött áldás egy rövidebb szövegét (Yardeni 1991; Barkay 1992).

2.2.4. Vaskor II (Kr. e. 7. század)

A hetedik században a helyzet drasztikusan megváltozott, valószínűleg a Kr. e. 8. század végi asszír támadások eredményeképpen (Broshi 1974). A Jeruzsálem környékének régészeti kutatása a Kr. e. nyolcadik századtól kezdődő jelentős népesség-növekedés nyomait mutatta ki (Gibson 1983-4;

Gibson – Edelstein 1985; Edelstein – Milevski 1994; Ofer 1994). A város babiloniak általi lerombolása Kr. e. 587-ben jelentékeny törmelékanyagot eredményezett, tárgyak és épített emlékek maradványainak tömegét szolgáltatva. E leletanyag lehetővé teszi a város életének rekonstrukcióját a Kr. e. 7. század második felében, közvetlenül tragikus pusztulása előtt.

Jeruzsálem ekkor mintegy 50 hektárnyi területen feküdt – jóllehet konkrét mérete és határai még vita tárgyát képezik (Tushingham 1979, 1987; Geva 1979; Gibson 1987; Bahat 1993; Chen – Margalit – Pixner 1994) – és úgy tízezernyi ember lakhatta. 5-7 méter vastag városfalakkal volt megerősítve, melyek a nyolcadik század végén épültek (Avigad 1983: 46; Shiloh 1984: 28; Steiner 1986). A vizet bizonyos technikailag kivételes, földalatti rendszer segítségével kapta (Amiran 1976; Abells – Arbit 1995). Megjegyzendő, hogy újabban megkísérelték, hogy a Siloám alagút feliratát a Hasmoneus-korra datálják át (Rogerson – Davies 1996; ezzel szemben Hendel 1996; Hackett, *et al.* 1997).

A városfalakon belüli területet, legalábbis a délkeleti dombon, csak lakóépületek foglalták el. A számtalan ásás itt és Jeruzsálem egyéb részein semmilyen olyan nyilvános épületet, mint paloták vagy raktárak, a hetedik század idejéről nem tárt fel. Ami előkerült, azok házak, amelyek Jeruzsálem úgymond elitjének birtokában lehettek: kézműveseké, kereskedőké és egyéb vagyonos embereké. Egy lakónegyed a lépcsős kő-építmény tetején helyezkedett el, melynek védelmi funkcióját átvették az újonnan épített városfalak. Az egy- vagy kétemeletes házak között két méter széles utak vezettek (Shiloh 1984: 28-29). Ezen utak alatt csatornák vezettek, s néhány ház vécével is rendelkezett (Cahill, *et al.* 1991; Chapman 1992).

Az egyik, Kenyon által feltárt házban egy bronzműhelyt fedeztek fel, néhány szerszámmal, bronz és vas eszközökkel, és több kőszállal (Scott 1985). A híres „bullák háza” 51 bullát szolgáltatott (Shoham 1994), egy leveltár maradványait. Shiloh (1986) mint állami archívumot értelmezte, ám a bullákat törött házi-cserepek (főző edények) és egyéb kicsiny tárgyak között találták, amelyek családi élet kellékeinek tűnnek: egy vaskés, bronz fülbevaló, kőmozsár – így a leletek inkább egy magán-archívum maradványaiként értelmezhetők. Az egyik utcáról több mint száz, szövőszékhez tartozó súly került elő, ami kereskedelmi szövő-tevékenységről tanúskodik. Kenyon három teljes osztrakont fedezett fel a bronzműhely padlózata alatt. Ezek adminisztratív jellegűek, és gabona- valamint olajtároló korsókat emlegetnek – mindkettő jelentős export-termék volt (Lemaire 1978 – egyéb feliratokhoz lásd Prignaud 1964, 1970; Nadelman 1989; Ben-Dov 1994).

A délkeleti domb déli részén egy másik külvárost fedeztek fel, amelyet egy nagy épület uralt, melyet ásatói „díszköves háznak” neveztek el (Shiloh 1974: 14). Ez egyfajta nyilvános épület lehetett.

Luxus-termékeket importáltak. A városban és környékén folytatott ásatások az alábbiakat tárták fel: fa bútorzat Észak-Szíriából (Shiloh 1984: 19), elefántcsont Szíriából vagy Mezopotámiából (Ariel 1990: 119-148), díszes kagylók a Vörös-tengerből (Mienis 1992; Reese 1995), boroskorsók Görögországból vagy Ciprusról, finomművű kerámiagolyók Asszíriából, szkabeuszok Egyiptomból, továbbá bronz Ciprusról vagy Transzjordániából. Három, dél-arab írású felirat került elő, helyi, júdai kerámiába karcolva, ami idegen kereskedők jelenlétére utal (Shiloh 1985).

Hogy Jeruzsálem méretét el tudjuk helyezni korában, össze kell vetni más városokkal. Magában Júdában a hetedik században – úgy tűnik – nem volt egyéb város. A Kr. e. 701-es asszír támadás során lerombolt városok legnagyobb többsége nem épült újjá. A nyolcadik század komplex és differenciált településrendszerre, a maga számos, sajátos városával nem lett többé helyreállítva. Így Jeruzsálem maradt az egyetlen központja a régió-nak, személyi, gazdasági, politikai, s talán vallási értelemben is, és minden bizonnyal az egész környék feletti teljes gazdasági kontrollt bírta.

Hogy e kontrollt ki tartotta kezében, igen érdekes kérdés. Talán a királyi udvar, akit egy széles hivatalnokréteg támogatott, vagy inkább egy kereskedőkből és kézművesekből álló városi elit? A régészeti leletek nem sok jelét mutatják egyfajta központosított adminisztrációnak, leszámítva a *klml* (*lmlé*) pecsétet. Ezek azonban a 7. század második felében már haszálaton kívül voltak, s talán a kereskedők által használt kőszűlyok hitelesítésére szolgáltak. A nagyméretű, védelmi és vízellátó célú nyilvános építmények a megelőző században épültek.

A 10-9. századdal összevetve azonban a város terjeszkedése jelentős változást mutat egy csak nyilvános épületek alkotta pusztán adminisztratív központ irányából egy olyan város felé, amely inkább lakónegyedekből állt, új hivatalos épületek nélkül. Ez azt jelentheti, hogy a városi elit jóval nagyobb gazdasági, és talán politikai hatalmat nyerhetett, mint a megelőző évszázadokban. E hatalmi váltás társadalmi következményei még elemzésre várnak, éppúgy, mint Jeruzsálem hatalmi helyzetének következményei lakóinak vallási képzetekre. Elképzelhető, hogy Jeruzsálem „szent város” voltának első megfogalmazása erre a korszakra tehető.

Úgy tűnik, Jeruzsálem lerombolása után a vidék nem néptelenedett el teljesen. Van régészeti adalék is a használat folyamatosságára (Barkay 1993). Ketef Hinnom néhány sziklásírja folyamatosan használatban volt a Kr. e. 7. századtól át a babiloni és perzsa koron (Barkay 1986).

III. Összegzés

A régészeti anyag összessége nem támasztja alá azt a képet, hogy Jeruzsálem a korai bronzkortól kezdve folyamatosan használatban volt. Ellen-

kezőleg, a település története nagyon töredékes, néhány jelentékeny űrrel a középső és késői bronzkorokban. Néha igen nehéz az irodalmi és régészeti anyag közös nevezőre hozása. Az ásati anyagok gyors és pontos publikációja, továbbá a vonatkozó szövegek új értelmezése a jövő néhány igen fontos feladata.

IV. Felhasznált irodalom

- Abells, Z. – A. Arbit
 1995 *The City of David Water Systems* (Jerusalem: Hadassah College of Technology).
- Aharoni, Y.
 1974 *The Land of the Bible; a Historical Geography* (3rd. ed.; London: Burns and Oates).
 1982 *The Archaeology of the Land of Israel* (London: SCM Press).
- Amiran, R.
 1961 „A Late Bronze Age II Pottery Group from a Tomb in Jerusalem”, in *EI* VI: 25-37, English summary 27*.
 1976 „The Water Supply of Israelite Jerusalem”, in Y. Yadin (ed.), *Jerusalem Revealed* (Jerusalem: The Israel Exploration Society) 75-78.
- Ariel, D.T.
 1990 *Excavations at the City of David 1978-1985, Vol. II. Imported Stamped Amphora Handles, Coins, Worked Bone and Ivory, and Glass* (Qedem 30; Jerusalem).
- Asali K.J. (ed.)
 1989 *Jerusalem in History* (Buckhurst Hill: Scorpion).
- Auld, A.G. – M. L. Steiner
 1996 *Jerusalem I, from the Bronze Age to the Maccabees* (Cities of the Biblical World; Cambridge: The Lutterworth Press).
- Avigad, N.
 1983 *Discovering Jerusalem* (Nashville, Camden, New York: Thomas Nelson Publishers).
 1990 „The Inscribed Pomegranate from the «House of the Lord»”, in *BA* 53: 158-66.
- Bahat, D.
 1993 „Was Jerusalem really that large?”, in *Biblical Archaeology Today 1990 – Proceedings of the Second International Congress on Biblical Archaeology, Jerusalem June 1990* (Jerusalem: The Israel Exploration Society, The Israel Academy of Sciences and Humanities) 581-84.
- Baramki, D.C.
 1936 „An Ancient Cistern in the Ground of Government House in Jerusalem”, in *QDAP* IV: 165-67.
- Barkay, G.
 1986 *Ketef Hinnom. A Treasury facing Jerusalem's Walls* (Jerusalem: The Israel Museum).
 1992 „The Priestly Benediction on Silver Plaques from Ketef Hinnom in Jerusalem”, in *TA* 19: 139-92.
 1993 „The Redefining of Archaeological Periods: Does the Date 588/586 B.C.E. Indeed Mark the End of the Iron Age Culture?” in *Biblical Archaeology Today, 1990 – Proceedings of the Second International Congress on Biblical Archaeology* (Jerusalem: The Israel Exploration Society, The Israel Academy of Sciences and Humanities, Jerusalem) 106-12.
 1996 „A Late Bronze Age Egyptian Temple in Jerusalem?”, in *IEJ* 46: 23-43.
- Barkay, G. – A. Kloner
 1986 „Jerusalem Tombs from the Days of the First Temple”, in *BAR* 12: 22-39.
- Barkay, G. – A. Kloner – A. Mazar
 1994 „The Northern Necropolis of Jerusalem” in H. Geva (ed.), *Ancient Jerusalem Revealed* (Jerusalem: The Israel Exploration Society).

- Ben-Dov, M.
 1985 *In the Shadow of the Temple; the Discovery of Ancient Jerusalem* (Jerusalem: Keter Publishing House).
- 1994 „A Fragmentary Hebrew First Temple Period Inscription from the Ophel” in H. Geva, *Ancient Jerusalem Revealed* (Jerusalem: The Israel Exploration Society) 73-75.
- Bieberstein, K – H. Bloedhorn
 1994 *Jerusalem: Gründungsjahre der Baugeschichte vom Chalkolithikum bis zur Frühzeit der osmanischen Herrschaft* (Beihefte zum Tübinger Atlas des vorderen Orients, Reihe B, Geisteswissenschaften, nr. 100; Wiesbaden: Ludwig Reichert Verlag) 3 vols.
- Broshi, M.
 1974 „The Expansion of Jerusalem in the Reigns of Hezekiah and Manasseh”, *IEJ* 24: 21-26.
 1975 „La Population de l’Ancienne Jérusalem”, *RB* 82: 5-14.
- Broshi, M. and R. Gophna
 1986 „Middle Bronze II Palestine: Its Settlement and Population”, in *BAJOR* 261: 73-90.
- Bunimovitz, S.
 1995 „On the Edge of Empires - Late Bronze Age (1500 - 1200 BCE)” in T.E. Levy (ed.), *The Archaeology of Society* (London: Leicester University Press) 320-29.
- Cahill, J. – D. Tarler
 1993 „Respons” in *Biblical Archaeology Today 1990 – Proceedings of the Second International Congress on Biblical Archaeology, Jerusalem June 1990* (Jerusalem: The Israel Exploration Society, The Israel Academy of Sciences and Humanities) 625-26.
- Cahill, J. – K. Reinhard – D. Tarler – P. Warnock
 1991 „It Had to Happen: Scientists Examine Remains of Ancient Bathroom”, in *BAR* 17: 64-69.
- Chapman, R.
 1992 „A Stone Toilet Seat Found in Jerusalem in 1925”, in *PEQ* 124: 4-8.
- Chen, D. – S. Margalit – B. Pixner
 1994 „Mount Zion: Discoveries of Iron Age Fortifications Below the Gate of the Essenes” in H. Geva, *Ancient Jerusalem Revealed* (Jerusalem: The Israel Exploration Society) 76-81.
- Edelstein, G. – I. Milevski
 1994 „The Rural Settlement of Jerusalem Re-evaluated: Surveys and Excavations in the Reph’aim Valley and Mevasseret Yerushalayim”, in *PEQ* 126: 2-23.
- Eshel, I.
 1995 „Two Pottery Groups from Kenyon’s Excavations of the Eastern Slope of Ancient Jerusalem” in I. Eshel – K. Prag (eds.), *Excavations by K.M. Kenyon in Jerusalem 1961-1967, vol. IV. The Iron Age Cave Deposits on the South-east Hill and Isolated Burials and Cemeteries Elsewhere* (Oxford: Oxford University Press) 1-158.
- Eshel I. – K. Prag (eds.)
 1995 *Excavations by K.M. Kenyon in Jerusalem 1961-1967, vol. IV. The Iron Age Cave Deposits on the South-east Hill and Isolated Burials and Cemeteries Elsewhere* (Oxford: Oxford University Press).
- Finkelstein, I.
 1988 *The Archaeology of the Israelite Settlement* (Jerusalem: The Israel Exploration Society).
 1991 „The Central Hill Country in the Intermediate Bronze Age”, in *IEJ* 41: 19-45.
 1992 „Middle Bronze Age ‘Fortifications’: A Reflection of Social Organization and Political Formations”, in *TA* 19: 201-20.
 1993 „The Sociopolitical Organization of the Central Hill Country in the Second Millennium B.C.E.”, in *Biblical Archaeology Today 1990, Pre-Congress Symposium: Supplement* (Jerusalem: The Israel Exploration Society) 119-31.
 1996 „The Archaeology of the United Monarchy: an Alternative View”, in *Levant* XXVIII: 177-87.

- Franken, H.J.
 1995 „Cave I at Jerusalem - an interpretation”, in S. Bourke and J.-P. Descoedres, *Trade, Contact, and the Movement of Peoples in the Eastern Mediterranean; Studies in Honour of J. Basil Hennessy* (Mediterranean Archaeology Supplement 3; Sydney) 233-40.
- Franken, H.J. – M.L. Steiner
 1990 *Excavations at Jerusalem 1961-1967, Vol. II. The Iron Age Extramural Quarter on the South-east Hill* (Oxford: Oxford University Press).
- Fritz, V – Ph.R. Davies (eds.)
 1996 *The Origins of the Ancient Israelite States* (JSOT Supplement Series 228; Sheffield: Sheffield Academic Press).
- Gelinas, M.M.
 1995 „United Monarchy - Divided Monarchy. Fact or Fiction” in S.W. Holloway and L.K. Handy (eds.), *The Pitcher is Broken; Memorial Essays for Gösta W. Ahlström* (JSOT Supplement Series no. 190; Sheffield: Sheffield Academic Press) 227-37.
- Geva, H.
 1979 „The Western Boundary of Jerusalem at the End of the Monarchy”, in *IEJ* 29: 84-91.
 1994 *Ancient Jerusalem Revealed* (Jerusalem: The Israel Exploration Society).
- Gibson, S.
 1983-4 „Ancient Jerusalem’s rural landscape”, in *Bulletin of the Anglo-Israel Archaeological Society* 3: 30-35.
 1987 „The 1961-1967 Excavations in the Armenian Garden, Jerusalem”, in *PEQ* 191: 81-96.
- Gibson, S. – G. Edelstein
 1985 „Investigating Jerusalem’s Rural Landscape”, in *Levant* XVII: 139-55.
- Gill, D.
 1991 „Subterranean Waterworks of Biblical Jerusalem: Adaptation of a Karst System”, in *Science* 254: 1467-70.
- De Groot, A. – D.T. Ariel (eds.)
 1992 *Excavations at the City of David 1978-1985, Vol. III; Stratigraphical, Environmental, and Other Reports* (Qedem 31; Jerusalem).
 1996 *Excavations at the City of David 1978-1985, Vol. IV* (Qedem 35; Jerusalem).
- Hackett, J.A. et al.
 1997 „Defusing Pseudo-Scholarship; The Siloam Inscription Ain’t Hasmonean”, in *BAR* 23, no 2: 41-50.
- Hendel, R.S.
 1996 „The Date of the Siloam Inscription: a Rejoinder to Rogerson and Davies”, in *BA* 59: 233-7.
- Holladay, J.S.
 1990 „Red Slip, Burnish, and the Solomonite Gateway at Gezer”, in *BAJOR* 277/287: 5-22.
- Holland, T.
 1977 „A Study of Palestinian Iron Age Baked Clay Figurines, with special reference to Jerusalem: Cave I”, in *Levant* IX: 121-55. Reprinted in Eshel I. and K. Prag (eds.), *Excavations by K.M. Kenyon in Jerusalem 1961-1967, vol. IV. The Iron Age Cave Deposits on the South-east Hill and Isolated Burials and Cemeteries Elsewhere* (Oxford: Oxford University Press) 159-90.
- Horwitz, L.K.
 1989 „Diachronic Changes in Rural Husbandry Practices in Bronze Age Settlements from the Refaim Valley, Israel”, in *PEQ* 121: 44-54.
- Issar, A.
 1976 „The Evolution of the Ancient Water Supply System in the Region of Jerusalem”, in *IEJ* 26: 130-6.

- Jamieson-Drake, D.
 1991 *The Scribes and Schools in Monarchic Judah; a socio-archaeological approach* (The Social World of Biblical Antiquity Series 9; JSOT Supplement Series 109; Sheffield: Almond Press).
- Kenyon, K.M.
 1962 „Biblical Jerusalem”, in *Expedition*, fall 1962: 32-35.
 1967 *Jerusalem, Excavating 3000 Years of History* (Thames and Hudson).
 1974 *Digging Up Jerusalem* (London: Ernest Benn Ltd.).
- Kitchen, K.A.
 1992 „The Egyptian Evidence on Ancient Jordan”, in P. Bienkowski (ed.), *Early Edom and Moab; The Beginning of the Iron Age in Southern Jordan* (Sheffield Archaeological Monographs 7; Sheffield: J.P. Collis Publications) 21-34.
- Kloner, A. – D. Davis
 1994 „A Burial Cave of the Late First Temple Period on the Slope of Mount Zion”, in H. Geva (ed.), *Ancient Jerusalem Revealed* (Jerusalem: The Israel Exploration Society), 107-10.
- Lemaire, A.
 1978 „Les Ostraca Paléo-Hebreux des Fouilles de l'Ophel”, in *Levant* X: 156-60.
 1981 „Une inscription paléo-hébraïque sur grenade en ivoire”, in *RB* 88: 236-39.
 1984 Probable Head of Priestly Scepter from Solomon's Temple surfaces in Jerusalem”, in *BAR* 24: 24-29.
- London, G.A.
 1992 „Tells: City Center or Home?”, in *EI* 23: 71*-79*.
- Macalister, R.A.S. – J. Garrow Duncan
 1926 *Excavations on the Hill of Ophel, Jerusalem, 1923-1925* (PEFA 4, London).
- Marfoe, L.
 1980 „Review of R. Amiran, Early Arad: The Chalcolitic and Early Bronze Age City”, in *JNES* 39: 315-322.
- Mazar, A.
 1990 „Iron I and II Towers at Giloh and the Israelite Settlement”, in *IEJ* 40: 77-101.
 1994 „Jerusalem and its Vicinity in Iron Age I”, in I. Finkelstein and N. Na'aman, *From Nomadism to Monarchy* (Jerusalem: Yad Izhak Ben-Zvi) 71-91.
- Mazar, B.
 1968 „The Middle Bronze Age in Palestine”, in *IEJ* 18: 65-97.
 1975 *The Mountain of the Lord* (Garden City, NY: Doubleday).
- Mazar, E.
 1997 Excavate King David's Palace”, in *BAR* 23, no. 1: 50ff.
- Mazar, E. and B. Mazar
 1989 *Excavations in the South of the Temple Mount - the Ophel of biblical Jerusalem* (Qedem 29; Jerusalem).
- Mendenhall, G.E.
 1989 „Jerusalem from 1000-63 BC.” in K.J. Asali (ed.), *Jerusalem in History* (Buckhurst Hill: Scorpion) 42-74.
- Mienis, H.K.
 1992 „Molluscs” in A. de Groot and D.T. Ariel (eds.), *Excavations at the City of David 1978-1985, Vol. III; Stratigraphical, Environmental, and Other Reports* (Qedem 31; Jerusalem) 122-30.
- Moran, W.L.
 1992 *The Amarna Letters* (Baltimore, London: Johns Hopkins University Press).
- Nadelman, Y
 1989 „Hebrew Inscriptions, Seal Impressions and Markings of the Iron Age” in E. Mazar and B. Mazar, *Excavations in the South of the Temple Mount - the Ophel of biblical Jerusalem* (Qedem 29; Jerusalem) 128-37.

- Ofer, A.
 1994 „All the Hill Country of Judah': From Settlement Fringe to a Prosperous Monarchy" in I. Finkelstein and N. Na'aman (eds.), *From Nomadism to Monarchy: Archaeological and Historical Aspects of Early Israel* (Jerusalem: Yad Izhak Ben-Zvi) 92-121.
- Posener, G.
 1940 *Princes et Pays d'Asie en de Nubie: Textes Hiératiques sur des Figurines d'Envoûtement du Moyen Empire* (Brussel: Foundation égyptologique reine Elisabeth).
- Prignaud, J.
 1964 „Un Sceau Hébreu de Jérusalem et un Ketib du Livre d'Esdras", in *RB LXXI*: 372-83.
 1970 „Notes d'épigraphique Hébraïque", in *RB LXXVIII*: 50-67
 1978 „Scribes et graveurs a Jerusalem vers 700 av.J.-C." in P.R.S. Moorey and P.J. Parr (eds.), *Archaeology in the Levant, Essays for Kathleen Kenyon* (Warminster: Aris and Philips) 136-48.
- Prag, K.
 1991 „An Early Middle Bronze Age Burial in Jerusalem", in *PEQ* 123: 129-32.
 1995 „The Intermediate Early Bronze - Middle Bronze Age Cemetary on the Mount of Olives" in I. Eshel and K. Prag (eds.), *Excavations by K.M. Kenyon in Jerusalem 1961-1967, vol. IV. The Iron Age Cave Deposits on the South-east Hill and Isolated Burials and Cemeteries Elsewhere* (Oxford: Oxford University Press) 221-42.
- Purvis, J.D.
 1988/91 *Jerusalem, The Holy City; a Bibliography*, 2 vols. (American Theological Library Association Bibliography Series, no.20; Metuchen, NJ: Scarecrow Press).
- Rahmani, L.Y.
 1981/82 „Ancient Jerusalem's Funerary Customs and Tombs", in *BA* 44: 171-77, 45: 43-53, 109-19.
- Reese, D.S.
 1995 „Marine Invertebrates and Other Shells from Jerusalem (sites A, C and L)", in I. Eshel and K. Prag (eds.), *Excavations by K.M. Kenyon in Jerusalem 1961-1967, vol. IV. The Iron Age Cave Deposits on the South-east Hill and Isolated Burials and Cemeteries Elsewhere* (Oxford: Oxford University Press) 265-78.
- Reich, R.
 1994 „The Ancient Burial Ground in the Mamilla Neighborhood, Jerusalem" in H. Geva (ed.), *Ancient Jerusalem Revealed* (Jerusalem: The Israel Exploration Society), 111-18.
- Rogerson, J. - Ph. Davies
 1996 „Was the Siloam Tunnel Built by Hezekiah?", in *BA* 59: 138.
- Saller, Fr. S.J.
 1964 *The Excavations at Dominus Flevit (Mount Olivet, Jerusalem), part II. The Jebusite Burial Place* (Jerusalem: Franciscan Press).
- Scott, R.B.Y.
 1985 „Weights from the 1961-1967 Excavations" in A.D. Tushingham, *Excavations in Jerusalem 1961-1967, Vol.I* (Toronto: Royal Ontario Museum) 197-212.
- Sethe, K.
 1926 *Die Ächtung feindlicher Fürsten, Völker und Dinge auf Altägyptischen Tongefässscherben des Mittleren Reiches* (Abhandlungen des Preussischen Akademie des Wissenschaften, phil.-hist. Klasse, Nr. 5; Berlin).
- Shiloh, Y.
 1979 *The Proto-Aeolic Capital and Israelite Ashlar Masonry* (Qedem 11; Jerusalem).
 1980 „The Population of Iron Age Palestine in the Light of a Sample Analysis of Urban Plans, Areas, and Population Density", in *BAJOR* 239: 25-35.
 1984 *Excavations at the City of David I, 1987-1982: Interim Report of the First Five Seasons* (Qedem 19, Jerusalem).

- 1985 „The Material Culture of Judah and Jerusalem in Iron Age II: Origins and Influences”, in E. Lipinski (ed.), *The Land of Israel: Cross-roads of Civilizations* (Leuven: Peeters) 113-46.
- 1986 „A Group of Hebrew Bullae from the City of David”, in *IEJ* 36: 16-38.
- 1994 „The Rediscovery of the Ancient Water System known as ‘Warren’s Shaft’”, in H. Geva (ed.), *Ancient Jerusalem Revealed* (Jerusalem: The Israel Exploration Society) 46-54.
Shoham, J.
- 1994 „A Group of Hebrew Bullae from Yigal Shiloh’s Excavations in the City of David” in H. Geva (ed.), *Ancient Jerusalem Revealed* (Jerusalem: The Israel Exploration Society) 55-61.
Simons, J.
- 1952 *Jerusalem in the Old Testament* (Leiden: Brill).
- Smith, Y.
- 1970 „A Middle Bronze II Tomb from the Vicinity of Jerusalem”, in *ADAJ* XV: 17-20.
Stager, L.E.
- 1982 „The Archaeology of the East Slope of Jerusalem and the Terraces of the Kidron”, in *JNES* 41: 111-21.
Steiner, M.L.
- 1986 „A Note on the Iron Age Defence Wall on the Ophel Hill of Jerusalem”, in *PEQ* 118, 27-32.
- 1988 „The Earliest City Wall of Jerusalem”, in *IEJ* 38: 203-4.
- 1993 „The Jebusite Ramp of Jerusalem: the Evidence of the Macalister, Kenyon and Shiloh Excavations” in *Biblical Archaeology Today 1990 – Proceedings of the Second International Congress on Biblical Archaeology, Jerusalem June 1990* (Jerusalem: The Israel Exploration Society, The Israel Academy of Sciences and Humanities) 585-88.
- 1994 „Redating the Terraces of Jerusalem”, in *IEJ* 44: 13-20.
- 1997 „Two Popular Cult Sites of Ancient Palestine”, *SJOT* 11: 16-28.
Steiner, R.C.
- 1989 „New light on the biblical miller from Hatram inscriptions”, in *BASOR* 276: 15-23.
Stern, E. – A. Lewison-Gilboa – J. Aviram
- 1993 *The New Encyclopedia of Archaeology in the Holy Land* (Jerusalem: The Israel Exploration Society) 698-716.
Thompson, Th.
- 1992 *Early History of the Israelite People, from the written and archaeological sources* (Leiden: Brill).
- Tushingham, A.D.
- 1979 „The Western Hill of Jerusalem under the Monarchy”, in *ZDPV* 95: 39-55.
- 1985 *Excavations in Jerusalem 1961-1967, Vol. I* (Toronto: Royal Ontario Museum).
- 1987 „The Western Hill of Jerusalem: a critique of the ‘maximalist’ position”, in *Levant* 19: 137-43.
Ussishkin, D.
- 1990 „Notes on Megiddo, Gezer, Ashdod and Tel Batash in the Tenth to Ninth Centuries BC”, in *BASOR* 277/278: 71-92.
- 1993 *The Village of Silwan; The Necropolis from the Period of the Judges* (Jerusalem: The Israel Exploration Society).
Vincent L.-H.
- 1911 *Jerusalem sous Terre - Les recentes fouilles d'Ophel* (London: Horace Cox).
- Vriezen, K.J.H.,
- 1995 *Die Ausgrabungen unter der Erlöserkirche im Muristan, Jerusalem (1970-1974)* (Abhandlungen der Deutschen Palästina-vereins, Bd. 19, Wiesbaden: Harrassowitz).
- Weill, R.
- 1920/47 *La Cité de David; Compte-rendu des Fouilles à Jérusalem sur la Site de la Ville Primitive*, 2 vols. (Paris: Geuthner).

Wightman, G.J.

- 1990 „The Myth of Solomon”, in *BASOR* 277/278: 5-22.
 1993 *The Walls of Jerusalem, from the Canaanites to the Mamluks* (Mediterranean Archaeology Supplement: 4; Sydney: Meditarch).
 Yadin Y. (ed.)
 1976 *Jerusalem Revealed; Archaeology in the Holy City 1968-1974* (Jerusalem: The Israel Exploration Society).
 Yardeni, A.
 1991 „Remarks on the priestly blessing on two amulets from Jerusalem”, in *VT* 41: 176-85.

Rövidítések:

- ADAJ Annual of the Department of Antiquities of Jordan.
 BA Biblical Archaeologist.
 BAR Biblical Archaeology Review.
 BASOR Bulletin of the American School of Oriental Research.
 EI Eretz Israel.
 IEJ Israel Exploration Journal.
 JNES Journal of Near Eastern Studies.
 PEFA Palestine Exploration Fund Annual
 PEQ Palestine Exploration Quarterly
 QDAP Quarterly of the Department of Antiquities of Palestine.
 RB Revue Biblique
 SJOT Scandinavian Journal for the Old Testament
 TA Tel Aviv
 VT Vetus Testamentum
 ZDPV Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins.

The Archeology of Ancient Jerusalem

Margreet Steiner

This paper will survey the development of the ancient town of Jerusalem based solely on the archaeological remains discovered during recent (and older) excavations.

All in all the archaeological evidence does not support the notion that Jerusalem was continuously occupied from the Early Bronze Age onwards. On the contrary, the settlement seems to have had a very fragmented history, with large occupational gaps in the Middle and Late Bronze Ages. It is sometimes hard to reconcile the literary and archaeological evidence. Prompt publication of the excavated remains and new interpretations of relevant texts are urgently needed.

